

HAL
open science

1916'da Amele Taburlarında seferberlik emrine karşı rus sömürgesi türkistan

Cloé Drieu

► **To cite this version:**

Cloé Drieu. 1916'da Amele Taburlarında seferberlik emrine karşı rus sömürgesi türkistan. Toplumsal Tarih, 2014. halshs-01762293

HAL Id: halshs-01762293

<https://shs.hal.science/halshs-01762293>

Submitted on 10 Apr 2018

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

SAVAŞ ZAMANI SÖMÜRGELERDE KARGAŞA:

1916'DA AMELE TABURLARINDA SEFERBERLİK EMRİNE KARŞI RUS SÖMÜRGESİ TÜRKİSTAN

CLOÉ DRIEU

I. Dünya Savaşı'nı ele alırken genellikle Avrupa'daki "belirleyici cephelere" yoğunlaşan ve Doğu'daki çatışmaları "ikincil cepheler" olarak kategorize eden Batılı araştırmaların nadiren yer verdiği tarih kesitlerini inceleyen yeni çalışmaların sayısı gün geçtikçe artıyor. Bu makalede bahsedilen yeni tarih yazımı çizgisine bir katkı niteliğinde; Orta Asya'da dönemin Rusya Türkistan'ında I. Dünya Savaşı tarihi açısından son derece önemli olan 1916 isyanları inceleniyor.

ÇEVİRİ: ESRA ATUK

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının yüzüncü yılı (2014) yaklaşırken, genellikle Avrupa'daki "belirleyici cephelere" yoğunlaşan ve Doğu'daki çatışmaları Avrupa merkezli, değersiz ve marjinal "ikincil cepheler" olarak kategorize eden Batılı araştırmaların ender olarak değindiği tarih kesitlerini gün ışığına çıkaran çok sayıda yeni çalışma ile karşılaşılıyor. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alan ya da imparatorluklarla ilgili konulara; dağılma süreçlerine ve – damgalanmış bazı halklara karşı uygulanan ve modern savaş araçları ya da kitlesel nüfus hareketleri (zorunlu göçler, tehcirler, sürgünler) ile gücünü katlayan şiddetin, soykırımların tiyatrosu olarak – "kırılma noktalarına" (*shatterzone*) odaklanan yakın tarihli ve yenilikçi çalışmalarla birlikte, araştırma dünyasının canlılığı ve zenginliği 20. yüzyılı açan bu felaketin gerçek coğrafi boyutlarını algılamamıza olanak tanıyor. Bu yeni yaklaşımlar aynı zamanda büyük kuruluş anlatılarının (Türkiye'de Kurtuluş Savaşı, eski Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi) büyüsunü de bozarak, pek çok bölgede dört de-ğil, en az sekiz yıl sürmüş olan savaş

durumunu irdeleyen daha karmaşık bir tarih öneriyor.

Bu makalenin amacı da bahsedilen tarih yazımı çizgisine yerleşerek 1916 isyanlarına ışık tutmaktır. Orta Asya ya da dönemin Rusya Türkistan'ında I. Dünya Savaşı tarihi açısından son derece önemli olan bu olaylar, aslında çok az bilinir. Sömürge savaşları, imparatorluğun sonu, ulus-devletin kurulması ve Sovyetleşme gibi sorunsalların kavşağında yer alan 1916 isyanları, bir yandan da kırk yıl kadar sürecek ve ancak 1950'li yılların ortalarında Stalin'in etkisinin ortadan kalkmasıyla sonlanacak sürekli bir şiddet döneminin başlangıcını oluşturur. Gerçekten de, 1916 şiddet patlaması ve 1917 devrim ortamı Orta Asya'da Sovyet yanlısı ve Sovyet karşıtı (Basmacı Hareketi)³ askeri ve siyasal güçler arasında silahlı bir çatışmaya dönüşecek olan bir iç savaş ile devam etti. Bunu Stalin'in 1937-1938 tasfiyeleri ve II. Dünya Savaşı'na (1941-1945) kadar uygulamaya koyduğu toprakların kolektifleştirilmesi (1928'den itibaren), göçmen halkların zorla yerleşik düzene geçirilmesi,⁴ tehcir (din adamlarına,⁵ toprak sahiplerine ya da hayvancı-

lıkla uğraşanlara yönelik), açlık ve kıtlık politikaları izledi. Bu politikalar yüz binlerce kişinin ölümüne yol açtı. Şiddet 1950'li yılların ortalarına kadar bir yaşam biçimiydi ve barış dönemleri yok denecek kadar azdı.

1916 isyanları bir yandan Orta Asya uçlarından başlayarak Rus İmparatorluğu'nun sonunu haber verirken, diğer yandan Orta Asya'da Sovyetler Birliği dönemi için olduğu kadar sonrasında da kurucu mitosların ve ulusal anlatıların temelini oluşturur ve siyasal bakımdan araçlaştırılır. Gerek Rus, gerek Orta Asyalı Sovyet tarihçileri resmi komünist ideolojinin kilifi altında ayaklanmaların toplumsal ve burjuva karşıtı niteliğini göstermeye çalışırken (halk kurtuluş mücadelesi), bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerindeki tarih yazımı bunların ilk önemli ulusçu hareketler olduğunu kanıtlamaya uğraşır (ulusal kurtuluş mücadelesi). Bu çabalardan ikincisi muhtemelen birincisine göre daha hatalıdır. İsyanlar, nedenleri, gelişmeleri ve sonuçlarıyla büyük bir karmaşıklık arz eder. İtici güç olmamakla ya da uzun vadeli siyasal projelerin temelini oluşturmamakla birlikte etnik-ulusal faktörlerin devreye girebildiği toplumsal

ekonomik ve bazen siyasal unsurları bir araya getirir.

I. DÜNYA SAVAŞI ARIFESİNDE RUS SÖMÜRGE SİSTEMİ

I. Dünya Savaşı ve 1916 isyanları, Orta Asya'daki Rus sömürge sisteminin tümüyle çökmesine neden oldu. Orta Asya'nın fethi 18. yüzyılda başlamıştı. Önce yavaş ve görece barışçıl bir ilerleme kaydederken inşa ettikleri istihkâm ve ön karakol ağı ile step bölgelerindeki konumlarını sağlamlaştıran askerî güçler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Maverâünnehir'deki büyük ölçüde yerleşik düzene geçmiş bölgelerde (bugünkü Uzbekistan/Tacikistan) daha aktif ve şiddetli bir yayılma politikası izlemeye giriştiler. Böylece 1870'li yılların ortalarına doğru Orta Asya ya da Türkistan'ın büyük bölümü Rus İmparatorluğu tarafından fethedilmiş oldu.⁶ Bu bölge, idari merkezi 1867'den itibaren Taşkent'e yerleştirilen bir askerî eyaletti.⁷ Fethedilen topraklar, bir yandan Rus askerî idaresini, diğer yandan da yerli bir idare sistemini barındıran hiyerarşik bir idare sistemine sahipti. Rus Devleti bu bölge için (kolonlara ya da yerli halklara yönelik) gerçek anlamda bir "birlikte yaşama" projesi geliştirmemişti.

Bu askerî fetih sürecine farklı faktörlerin mümkün kıldığı bir nüfuslandırma çalışması eşlik ediyordu. Rusya'da serfliğin 1861'de kaldırılması, köylülerin serbest yerleşimini kolaylaştıran kararnamele, Trans Hazar ve Trans Sibiryâ gibi yeni demiryolu hatlarının (sırasıyla 1895 ve 1904'te) inşası. Yerleşik düzene geçmiş bölgelerde Rus ve Ukraynalı kolonların varlığı, kentlerde ya da tren garı ve garnizonların çevresinde Avrupalı mahallelerin oluşması ile somutlaştı. Göçebe bölgelerde ise, tarım ihtiyaçları için su kaynaklarını ve toprakları geniş ölçüde sahiplenen kolonların gelişi (özellikle 1905 ve 1916 arasında), Kara-Kırgız ve Kırgız halkların yaylalar ve kışlaklar etrafında düzenlenmiş hayvancılık faaliyetlerinin yapısını bozdu. Bu gelişmelerden en çok etkilenen Yedisi

bölgesi oldu. Buradaki Slav kolonlar Orta Asya'daki toplam kolon sayısının yaklaşık yarısını oluşturuyordu.

Ardından yerli halkların kendi arzularıyla ya da zorla yerleşik düzene geçirilmesi aşaması başladı. Bu şekilde kolonlar ya da zengin toprak sahipleri ve hayvan yetiştiricileri tarafından işe alınan mevsimlik işgücü ve tarım işçileri sağlanmış oluyordu. Bu halklar 1916'da ayaklanan kitlenin önemli bir bölümünü oluşturacaktı.

Ekonomik açıdan, yerli halk ve Avrupalı göçmen azınlık arasında şiddetli gerginliklere yol açan kriz I. Dünya Savaşı arifesinde ortama damgasını vurdu. Tarımla uğraşan yerleşik halklar giderek pamuk üretiminde uzmanlaşıyorlardı — Rus Türkistan'ı artık bir pamuk sömürge-siydi —, bu da tahıl üretiminin zararına oluyordu (örneğin, çok verimli bir bölge olan Fergana'daki toprakların üçte ikisi pamuk üretimine ayrılmıştı). Getirisi fazla, ancak fiyatları değişken pamuk üretiminin ağırlığının giderek artması — çoğunluğu oluşturan — küçük ve orta ölçekli üreti-

cileri çok zor durumda bırakıyordu. Üreticiler genellikle bir makas etkisi altında kalıyorlardı (tohumların pahalıya satın alınması ve pamuğun ucuza satılması), bu da borçlanmaya ve sürekli yoksullaşmaya neden oluyordu. Çoğu zaman iş aletlerini, hayvanlarını satmak zorunda kalıyor ya da tefecilere başvuruyor ve topraklarını ipotek ediyorlardı.⁸

I. DÜNYA SAVAŞI'NIN BÖLGE ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

I. Dünya Savaşı ve Rusya'nın 15 milyon erkeği seferber ederek 30 Temmuz 1914'te savaşa girmesi, Orta Asya halkları orduda hizmet etmedikleri için savaşa doğrudan dâhil olmasalar da, Orta Asya'nın sosyopolitik ve ekonomik durumunda derin dönüşümlere neden oldu. Bölge halkları savaşa dolaylı olarak, örneğin malzeme temin ederek (pamuk, diğer hammaddeler, hayvan ya da bağışlar) katılıyorlardı. Ayrıca, savaş nedeniyle pamuk ticaretinin getirilerini ve sağladığı iş olanaklarını yitiren yetkililer, yerli halklara giderek daha fazla başvuruyorlardı.

1898 yılında Taşkent civarında Rus yerleşimcileri.

Fotoğraf Özbekistan arşivlerinden, "Siyer, Fotoğraf ve sesli dokümanlar bölümünden". No: 0-00000.

Orta Asya'nın yerlileri henüz askere alınmasalar da, bölgeye yerleşmiş olan Slav halklar için durum böyle değildi. Cepheye gitmek için Türkistan'dan (özellikle Yedisu'dan) ayrılmaya başladılar. Demografik açıdan, askere alınanların bölgeden hızla ayrılması nüfus dağılımında dengesizliğe yol açtı (Yedisu'daki Rus nüfus %50 oranında azaldı). Sayısal güç ilişkilerinde meydana gelen bu değişiklik tarım sektöründe çalışan işgücünün de azalmasına neden oldu, bu da buğday üretiminin düşmesine yol açtı. Askere alınan Rus ya da Ukraynalı tarım işgücünün yarattığı boşluğu Kara-Kırgız ve Kırgızlar doldurdu.

Bu kitlesel göçlere paralel olarak, Orta Asya'ya göç eden farklı kökenlerden insanların oluşturduğu aksi yönde bir nüfus hareketi başladı: Sığınmacılar, Avusturya-Macaristan kökenli savaş esirleri (özellikle Almanlar, ama bunların yanında Çek ya da Slovaklar da vardı). Bunlara Orta Avrupa bölgelerinden 1914 Eylül ayından 1916 sonlarına kadar sürülen Yahudi ve Alman kökenli bazı "şüpheli topluluklar" da eklendi.⁹ Avusturya-Macaristan kökenli (Alman) 200 bin kadar savaş esiri bulunuyordu ve bunlar çok sıkı gözetim altında tutulmuyorlardı. Ayrıca savaşta Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik olduklarından yerli halkın sempatisini de topluyorlardı. Rus yetkililer bu şekilde savaşa dâhil olmanın yerel nüfus ve gelenekçi seçkinlerde bir hareketlenme yarattığını fark ediyorlardı.¹⁰ Türkistanlı seçkinlerin (âyân, reformcular ya da "cedid") sömürgeci güç karşısındaki tavrı –

en azından savaşın başlangıcından 1915 yazına kadar – açıktı. Bir vatanperverlik dalgası içinde, Çar yönetimine bağlılıklarını tekrar tekrar dile getiriyorlardı.¹¹ Pragmatiktiler ve Rus İmparatorluğu'na siyasal anlamda katılmayı öngörüyorlardı; halkı sakin olmaya çağırıyorlar ve çoğunlukla Orta Asya halklarının orduya alınmasına sıcak bakıyorlardı.¹² Sonuç olarak, bu tavırda sömürgeleştirilmiş Orta Asya halklarına verilen yabancı (*inorodsty*) statüsünü aşmak için omuz omuza savaşarak vatandaş statüsüne geçme arzusu okunuyordu.

SEFERBERLİK KARARNAMESİ VE UYGULAMAYA KONUSU

Orta Asya halklarının askere alınmasıyla ilgili kararname, 1915 yazında Alman ordusu karşısında çok zor durumda kalan Rus ordusunun asker ihtiyacına cevap veriyordu. Savaş bakanı bu ihtiyacı aylık 500 bin asker olarak tespit etmişti.¹³ Ardından Orta Asya topluluklarının orduya nasıl entegre edileceği sorunu ortaya çıktı. Bunlar yalnızca geri hizmet taburlarına alınacaklardı.¹⁴ Bu karar Çar II. Nikolay'ın 7 Temmuz 1916 tarihli imparatorluk fermanıyla kesinleşti. 19 ilâ 43 yaşları arasında 250 bin erkeğin silah altına alınması öngörülmüştü, bu da Türkistan'ın toplam erkek nüfusunun %8'ini oluşturuyordu.¹⁵ Fermanla toplam asker sayısı belirtiliyordu, bu sayının idari bölgeler arasındaki dağılımı ise daha sonra Türkistan askerî valilerini bir araya getiren bir mecliste kararlaştırıldı. Hangi erkeklerin gideceğinin belirlenmesi ise yerel idarelere bırakıldı. Türkistan'ın sa-

vaşa gerçek anlamda katılması bu fermanla oldu. İlk seferberlik planlarına göre, askerlerin çoğunluğunu üç bölge sağlayacaktı. Ancak, yetkililer bu planları yeniden gözden geçirdiler ve ağırlığı pamuk üreten bölgelerden tahıl üreten bölgelere kaydırmaya karar verdiler. Böylece, Siri Derya bölgesinden (başlangıçta öngörülen 87 bin asker yerine) 50 bin, Fergana'dan (77 bin asker yerine) 50 bin ve Yedisu'dan (43 bin yerine) 60 bin asker alınması kararlaştırıldı.

Yoğun tarım çalışmaları (hem pamuk, hem de tahıl ekili bölgelerde) ve Ramazan ayı nedeniyle, gerek yerleşik düzene geçmiş, gerekse göçmenlerin yaşadığı bölgeler açısından zamanlama son derece kötüydü. Ayrıca, askerlerin hızla toplanması gerektiği hâlde kararın ilânından önce herhangi bir hazırlık yapılmamıştı. Üstelik askerî yönetimin insan gücü eksikti, mensupları iyi bilgilendirilmemişlerdi, hatta kabiliyetsizdiler. Yönetim tarafından kullanılan ifadeler, metinlerde ortaya çıkan çeviri sorunları ve daha geniş anlamda askerî hedeflerle ilgili açıklamaların yetersizliği de sorun yaratıyordu: Burada erkekleri askere almaktan söz edilirken, orada siper kazmak üzere cepheye silahsız olarak gönderilmek anlaşıyordu, askere alınma sürecine Hıristiyanlaştırma çabasının eşlik ettiğine ve yemeklerde domuz eti bulunduğu inanılıyordu.¹⁶

Uygulamada ise, nüfus kayıtlarının ve doğum belgelerinin bulunmaması kararnamenin yürürlüğe konmasını zorlaştırıyordu. Yaş sınırı değeren-

Mevsimlik İşçi İsyanları

"Mevsimlik işçi (mard-i kar) isyanları" olarak da bilinen 1916 isyanları, Çar II. Nikolay tarafından 7 Temmuz 1916'da (o dönemde yürürlükte olan Jülyen takvimine göre 25 Temmuz) alınan ordunun geri hizmetleri için seferberlik kararının ilânı üzerine patlak verdi.

Tarım alanında işlerin yoğun olduğu bir dönemde alınan bu karar, Temmuz ve Ağustos aylarında önce yerleşik düzene geçmiş bölgelerde yaşayan Sartlar (aşiret soylu olmayan yerleşik halklar, yani günümüzde Uzbek ve Tacikler) arasında yayılan benzeri görülmemiş bir tepki dalgasına yol açtı. Ardından, göçebe ve yarı-göçebe Kırgız (Kazak) ve Kara-Kırgız (Kırgız) bölgeleri daha uzun süreli ve şiddetli ayaklanmalarla sarsıldı. İsyanlar bu bölgenin güneyinde ve özellikle

Yedisu'da (Sémiriéchié), 1905'ten itibaren buraya kitleler hâlinde yerleştirilen Slav kolonlara karşı gerçek bir iç savaş şeklini aldı. Ayaklanmaların yoğunluğuna ve imparatorluk ordusu ile kazakların bunları bastırmak için uyguladığı şiddete rağmen başlangıçta öngörülen 250 bin kişiden yaklaşık 123 bini 1916 yılının Eylül ayında Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde (Türkistan, Ukrayna, Rusya, Kafkasya) geri hizmetlerde çalışmak üzere amele taburlarına alındı.

dirmeleri rastlantısal kalıyordu, 50 yaşını geçmiş gibi görünen erkekler seferber edilirken 20 ya da 30 yaşlarında olan başkaları muaf tutuluyordu. Kura çekimlerinin düzenlenmesi de (yerleşik düzene geçmiş bölgelerde her 4 ya da 5 hane için 1 erkek) çeşitli yerel anlaşmalara ve muafiyet olanaklarına yol açıyor, bu da pazarlıkları ve yolsuzluk vakalarını artırıyordu. Yerleşik düzene geçmiş kasaba ve kentlerde, kurada adı çekilen yerel âyândan biri başka bir erkeğe kendi yerini alması karşılığında para teklif edebiliyordu.¹⁷ Fergana bölgesinin valisi (Gippius), seferberliği fermanla belirtilen kurallara aykırı biçimde gönüllülük esasına dayandırmaya karar verecek kadar ileri gitti. Bu da Namangan, Andican, Kokand, Skobelev kentlerinde yaşayan varlıklı sınıfları "gönüllü" satın almak için -fiyatları 700 rubleye kadar çıkabiliyordu- kaynak toplamaya (hane başına 50 ilâ 200 ruble) itti. Bişkek bölgesinde yerlilerden oluşan yerel idareye dâhil olan aşiretler de askere alma işlemini araçlaştırdılar ve öncelikle karşı aşiretlerden erkeklerin seçilmesini ve cepheye gönderilmesini sağladılar.¹⁸

YERLEŞİK DÜZENE GEÇMİŞ BÖLGELERDE İSYANLAR: CIZZAK ÖRNEĞİ (SEMERKAND BÖLGESİ)

Yerleşik düzene geçmiş bölgelerde, şiddet eylemleri sömürge idaresinin Rus ve özellikle yerli temsilcilerine yönelmişti. Yerli idare, kadılar ve zengin pamuk üreticileri sınıfıyla yerel düzeyde büyük bir güce sahipti. Konu ile ilgili olarak Aleksei Kuropatkin (1848-1925),¹⁹ çaresiz, yetersiz ve sayıca zayıf kalan Rus idaresi karşısında düzenlemeleri esas olarak yerli idarenin özerk biçimde gerçekleştirdiğini vurgular.²⁰ Bu açıdan tahıl üreticisi olan, ama aynı zamanda göçebe halklar tarafından yapılan hayvancılığın da önemli yer tuttuğu Cizzak bölgesinde çıkan isyanlar anlamlıdır. İsyanlar zengin hayvan yetiştiricilerinin ya da büyük toprak sahiplerinin ve idari görevde bulunanların oğullarının büyük ölçüde muaf

tutulduğu silah altına alınacaklar listesinin *ellikboshi*'ler²¹ tarafından ilân edilmesiyle birlikte patlak verdi. Memnuniyetsizliğin hedefi, Rus olsun yerli olsun, askeri idareydi ve kısa süre sonra yerel *ellikboshi*'nin, bölge komutanı albayın ve emniyet amirinin öldürülmesiyle sonuçlandı. Cizzak isyanları – diğer bölgelerde de olduğu gibi – önemli maddi yıkımlara yol açtı: İmha edilen ulaşım ve iletişim araçları (demiryolları, köprüler, telgraf hatları), yakılan idari ve özel binalar, yağmalama (atlar, küçük ve büyük baş hayvanlar), sabotajlar... Bu eylemler bölgeyi ülkenin geri kalanından ve Rus imparatorluk yönetiminden kopardı. Bu ortamda hanlıklar ve beylikler ilân edildi,²² ancak bunlar geçici Aleksandr Kerenskii Hükümeti'nin aldığı genel af kararından yararlanamayacaktı.

Temmuz ayı sonunda, ayaklanmalar bölgenin tamamına yayılmıştı. 30 Temmuz'da ilân edilen sıkıyönetimin ekonomi üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bunun da ötesinde, bazı toplulukların imparatorluğun içlerine doğru sürülmesine ve bazı sorumluların asılarak idam edilmesine yasal zemin hazırladı. Bölgede barışı sağlamak üzere on üç süvari (özellikle Kazaklar), piyade ve topçu birliği seferber edildi. Bunlar sürülenleri çöl sınırına kadar izliyor, orada açlık ve susuzluğa terk ediyordu. Bu şekilde, 1 Ağustos'ta bölgede "barış sağlandı", yaptırım olarak bölge komutanı albayın öldürüldüğü yerden başlamak üzere yaklaşık 5 km çapında bir bölge tümüyle temizlendi, 2000 *desyatın*²³ toprağa ve hasada el kondu, tarlalarda ekili olan hububat ise yakıldı. A. Kerenskii Duma'da yaptığı önemli bir konuşma sırasında Rus ordusunun vahşet içeren (hırsızlık ve yağma, tecavüz, ürünlerin kaldırılması) baskıcı uygulamalarını şiddetle eleştirdi ve orduyu topraklara yasadışı yollardan el koyarak "sistemli ve planlı bir terör" uygulamakla suçladı.²⁴ Cizzak İsyanı bir ay daha devam etti ve 1916 Ağustos ayı başında son buldu. Seferberlik emri ise kaldırılmadı, ama pamuk hasadından sonraya, 15 Eylül'e ertelendi.

Yerleşik düzene geçmiş bölgelerdeki ayaklanmalardan Semerkand (Cizzak) ve Fergana da (önce Kokand, ardından Andican ve Namangan) çıkanlar için, bazı güçlü Müslüman isimler ve "gazavat"²⁵ çağrısı etrafında İslam dininin protestoların yapılmasındaki yeri meselesi akla gelebilir. Rus "gävurlara" karşı duyulan kin eskidi (bkz. 1898 Andican İsyancıları²⁶) ve gündelik yaşamda canlı tutuluyordu: saygısızlık, nezaketsizlik, tükürme, imparatorluğun Rus temsilcileriyle konuşurken ağızını bir kumaş ya da giysi parçasıyla kapatma.²⁷ Bununla birlikte, din faktörünün isyanlardaki yeri abartılacak boyutlarda değildi, hatta ikincil korumdaydı. En azından, geçici hükümetin başı Aleksandr Kerenskii bu kanıdaydı. Panislâmci el ilânlarının bulunduğu, ama incelemelerden sonra bunların siyasal polis (*okhrana*) ajanları tarafından üretildiğinin anlaşıldığını beyan etmişti.²⁸ İsyanların tanımlarından biri ve bunları çözümlen ilk isim olan Grigori Broido ise, isyanları açıklamak konusunda dini ve ulusal faktörlerin yeterli olmayacağı sonucuna varmıştı.²⁹

GÖÇEBE BÖLGELERDEKİ İSYANLAR: YEDİSU ÖRNEĞİ

Yerleşik düzene geçmiş halkların yaşadığı bölgelerde çıkan isyanlara göre çok daha uzun ve şiddetli olan bu ayaklanmalar, özellikle de güneyde cereyan edenler (Yedisu bölgesinde), isyandan çok, sömürge savaşları görüntüsü veriyordu. Yukarıda sıraladığımız nedenlerin dışında (halkın seferberliğe hazır olmaması, çevri

Çalışma bölüklerine çağrı emrinin fotoğrafı.

Solomon Khogen'in "Satakan Erver" isimli İsyancılar, Gökhanlar, 1911, semerkerem.

sorunları, yolsuzluklar), bu bölgedeki durumun bir özelliği daha vardı: Rus ve Ukraynalı kolon sayısı burada çok fazlaydı ve yerel halklarda nefret uyandırmıyorlardı. Orta Asya'daki toplam 500 bin kolondan 240 bini bu bölgede bulunuyor ve toplam nüfusun %22,8'ine karşılık geliyordu.³⁰ Otlakların kullanımı ve su kaynaklarına erişim düzeni, randımanların zayıflığı, verimsizlik ve ilkel tarım teknikleri nedeniyle sürekli yeni toprak arayışında olan kolonların kitleler hâlinde bölgeye gelişiyle birlikte altüst olmuştu.³¹

Bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde, seferberlik kararının ilanı mevsimlik işçilerin çalışmalarını terk ederek tarım bölgelerinden ayrılmasına ve diğer göçebe topluluklara katılmasına neden oldu. Bu durum, sayıları 15 bine kadar çıkabilen çetelerin oluş-

öldürülüyor, kadınlar (çoğu tecavüze uğruyor, Müslümanlaştırılıyor ve evlendiriliyordu), çocuklar ise bazen kendi tarım işçileri tarafından esir alınıyorlardı. Bu bölgede ayaklanan halklar, birbirlerini ayırt etmeye yarayan işaretler (sancıklar, nişanlar), Rus birliklerinin konumlarını bildirme teknikleri, dağlarda konuşlanan barut ve kesici silah atölyeleri ile askeri bakımdan daha iyi örgütlenebiliyorlardı. Yakında olaylara hızla müdahale edebilecek Rus askeri gücü bulunmadığından, şiddet iyiden iyiye artıyordu. Devlet organları da burada oldukça zayıftı ve ulaşım araçlarının, özellikle de demiryollarının yokluğu nedeniyle bölgeye erişilmesi mümkün değildi. Ayaklanmalar ilk aşamada köylülerden oluşan, askeri bakımdan düzensiz ve disiplinsiz Rus milisler yardımıyla bastırıldı. Bu da şiddetin aşırı derecede artmasına

temlerin de yataştırıcı etkisi oldu. Fermanın hedeflerinin açıkça anlaşılması, bazı halkların "savaşçı belentilerinin" hesaba katılması ya da özel komitelerin oluşturulması insanları razı etmeye ya da en azından savaş çabasını örgütlemeye katkıda bulundu. Eylül 1916'dan itibaren, Rus imparatorluk yetkilileri 1.400 ilâ 1.500 kişilik ilk amele taburlarında 123 bin kişiyi askere aldı. Bunlara idari ve dini personel de eşlik ediyordu (molla, imam ve çevirmenler). Bunlardan bir kısmı demiryolları sulama kanalları ya da fabrikalarda çalışmak üzere Türkistan'da kaldı. Diğerleri Ukrayna'da (Kiev ve Odesa) ve Kafkasya'da bulunan fabrikalara gönderildi ya da çalışma koşullarının çetin olduğu cephe gerisi (Kuzey Cephesi) hizmetlerinde kullanıldı.³² Donanım (sıcak giysiler, ayakkabılar, çeşitli malzemeler) eksikti ya da yetkililere büyük masraf çıkarıyordu. Üstelik Orta Asya kökenli erkekler romatizma ve fitik vakalarına yol açan rutubetli ve soğuk iklim koşullarına uyum sağlayamıyorlar, komutanlardan kötü muamele görüyorlardı (para cezaları, tekmeler, hücre hapsi).³⁷

Orta Asya halklarının askere alınmasıyla ilgili kararname, 1915 yazında Alman ordusu karşısında çok zor durumda kalan Rus ordusunun asker ihtiyacına cevap veriyordu. Savaş bakanı bu ihtiyacı aylık 500 bin asker olarak tespit etmişti. Ardından Orta Asya topluluklarının orduya nasıl entegre edileceği sorunu ortaya çıktı.

1916 isyanlarından nasıl bir bilanço çıkarılabilir? Rus ve yerli idare ile kolonlarda 4.600 ilâ 5.000 kayıp verildiği tahmin ediliyor.³⁸ Bu rakamlar görece düşük bulunabilir, ama 1916 isyanlarının Türkistan'ın Ruslar tarafından fethi sırasında verilerden çok daha fazla kayba yol açtığını belirtelim.³⁹ Yerli halklar açısından ise herhangi bir sayım yapılmamıştır. Ocak 1917'de, çatışmaların en yoğun olduğu Yedisu (Bişkek ve Karakol) gibi bölgelerde isyanlardan önce mevcut olan 62 bin haneden geriye (ölümler ve göç nedeniyle) yalnızca 20 bin hane kalmıştı.⁴⁰ Rus İmparatorluğu'nun sınırları ötesinde, Kırgızlar ve Kara-Kırgızlar için Çin ve Afganistan'a, Yomutlar için ise İran'a doğru önemli göç hareketleri gerçekleşmişti. Ancak 1916 isyanlarının ele alınışıyla ilgili Sovyet tarih yazımının düşündüğüünün aksine, isyanlar Türkistan topraklarının tamamına homojen biçimde yayılmış olmaktan uzaktı; Sovyet çalışmalarında hiçbir

masına yol açtı.³² Kargaşa Temmuz ayında başladı ve Ağustos ayında yoğunlaştı. Savaşacak yaştaki erkeklerin çoğunluğu cepheye gönderildiği için kendilerini savunmakta güçlük çeken yerli idareye (aksakal) ve Rus halklara karşı kıskırtmalar giderek arttı. Bir lider bulmanın güçlüğü, dış sınırlardan uzaklaşma (ve dolayısıyla başka topraklara sığınma olasılığının bulunmaması), step bölgelerinin düzlüğü, Orenburg'dan gönderilen Kazak bölüklerinin amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırdı.

Buna karşılık, Yedisu bölgesinde (güneyde), şiddet eylemleri 1917 Ocak ayına kadar devam etti ve gerek Slav, gerekse göçebe ve yarı-göçebe halklar açısından özellikle ölümcül oldu. Kolonlara karşı düzenlenen doğrudan saldırılarda genellikle erkekler

neden oldu; Rus asker ve siviller (milisler) arasındaki gizli anlaşmalar geçici hükümet tarafından rapor edildi. Ekim 1916'da etnik olarak ayrılmış bölgelerin oluşturulması projesi kabul edildi. Proje Karakol'da yalnızca Ruslara, Narın'da ise Kırgızlara ayrılmış birer bölge oluşturulmasını öngörüyordu. Buna göre Karakol'dan 200 bin,³³ Narın'dan ise 50 bin kişi sürülecekti.³⁴ Ancak, 1917 yılında Rusya'da meydana gelen siyasal gelişmeler nedeniyle proje uygulanamadı.

İSYANLARIN BİLANÇOSU VE SONUÇLARI

Ayaklanmalar acımasız bir askeri baskıyla – çoğunlukla silahsız halklara karşı – geniş ölçüde güç kullanılarak alt edildiyse de, başka yön-

haritanın yayınlanmamış olmasının nedeni de bildiğimiz kadarıyla budur. Ayaklanmalar demiryolları, posta hatları ve Rusların yerleşim bölgeleri üzerinde" ya da ekonomik bakımdan zengin ve müreffeh bölgelerde yoğunlaşıyordu. Nedenleri çeşitliydi: yerli idarenin otoritesinin tanınmaması, ekonomik güçlükler, kolonlara karşı duyulan nefret... İsyanların en yoğun olduğu bölgeler ise protestoların din (Cizzak, Fergana) ya da kabile/aşiret (Yedisu) dinamikleri etrafında yapıldığı bölgelerdi.

1916 isyanları bölgenin siyasal, ekonomik ve toplumsal bir felaketin içine düşmesine neden oldu ve yerli halklarda dayanılmaz boyutlara ulaşan insan kayıplarının dışında, önemli maddi zararlara, toprak mahsulleri ve hayvanların kaybına ve eski devlet yapılarının ortadan kalkmasına yol açtı. Bunların da ötesinde, isyanların Rus ordusu tarafından bastırılma biçimi ve sonuçları Stalin döneminde uygulanan şiddetin bir istisna olup olmadığını sorgulamamıza neden oluyor. Siyasal mitosla-

rın ötesinde, dönemin meselelerini bütünüyle kavramak için isyanların nedenleri ve gelişimi ile ilgili araştırmaların devam ettirilmesi ve ayaklanmaların etkilemediği ya da zayıf kaldığı bölgelerde yaşayan halk kitlelerinin de çözümlere dâhil edilmesi gerekiyor. İleriki yıllarda bu bölgenin dekolonizasyonu ve Sovyetleştirilmesi ile ilgili meseleler ancak böyle bir çalışmayla tam olarak açıklığa kavuşturulabilir.

CLOÉ DRIEU
CNRS/CETOBAC

DİPNOTLAR

- Bu yazıyı özenle yeniden okuyan Alexandre Toumarkine ve Niccolò Pianciola'ya yorumları için teşekkür ederim.
- Bkz. Michael A Reynolds, *Shattering Empires: the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2011; Omer Bartov ve Eric D. Weitz, *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, Indiana University Press, 2013. İkinci Dünya Savaşı için ayrıca bkz. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York, Basic Books, 2010.
- Bu konuyla ilgili olarak, bugüne kadar yayınlanmış tek bir çalışma bulunuyor: Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore, Johns Hopkins Press, 1954. Daniel R. Brower, Marco Buttino ve Niccolò Pianciola'nın eserleri de konu ile ilgili önemli katkılar sunuyor: D. Brower, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire*, London, New York, RoutledgeCurzon, 2003; M. Buttino, *La rivoluzione capovolta: l'Asia centrale tra il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS*, Napoli, L'ancora del Mediterraneo, 2003; N. Pianciola, *Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936*, Roma, Viella, 2009.
- Bu hareket 1930'lu yılların sonunda ortadan kalktı. Örnek olarak, Beatrice Penati, Glenda Fraser ve William S. Ritter'in çalışmalarına bakılabilir. Konu ile ilgili Türkçe araştırmalar ise genellikle milliyetçi bir bakış açısı benimser Ali Bâdemci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1975; Abdullah Receb Baysun Türkistanlı, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul, [s.n.], 1945. ve daha yakın tarihli Aydın İdil, *Enver Paşa'nın Son Savaşı: Basmaçî Hareketinin Önderi Seyyid Enver Emir-i Leşker-i İslam*, 2013.
- Isabelle Ohayon, *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: collectivisation et changement social (1928-1945)*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2006.
- Shoshana Keller, *To Moscow, not Mecca: the Soviet campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941*, Westport, Conn., Praeger, 2001.
- Taşkent kenti 1865'te iki günde fethedildi. Bunu 1868'de Buhara Emirliği, 1873'te Hive Hanlığı (bu ikisi Rus himaye bölgesi statüsüne sahipti) ve 1875'te Kokand Hanlığı izledi.
- Kentin tarihi için, bkz. Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, 2007.
- M. Buttino, "Study of the Economic Crisis and Depopulation of Turkestan, 1917-1920", *Central*

- Asian Survey*, vol. 9, n° 4, 1990, s. 59-74, M. Buttino, *La rivoluzione capovolta... a.g.e.*
- Nicolas Werth, "La société et la guerre dans les espaces russe et soviétique, 1914-1946", *Histoire, économie et société*, vol. 23, n° 2, 2004, s. 194-195.
- Uzbekistan Cumhuriyeti Ulusal Arşivleri (UZRMDA) 1-1/31/1100, s. 284-285; Aleksandr Kerenski'nin Duma'da yaptığı konuşmanın steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).
- Adeeb Khalid, *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley, University of California Press, 1998, s. 298.
- A.k., s. 241.
- Aleksai Kuropatkin'in günlüğü, Petr Galuzo'nun önsözü ile, "Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii [Orta Asya'da 1916 ayaklanması]", *Krasnyi Arkhiv*, vol. 34, n° 3, 1929, s. 48-49.
- Orta Asya'da Tekeler'den (Trans Hazar kökenli) oluşan bir gönüllü alayı, Kafkasya'da ise "Vaşışi Tümen" (Dikaya Diviziya) bulunuyordu.
- Buhara ve Hive himaye bölgeleri kararname kapsamında değildi, UzRMDA 1-1/31/1100, s. 198. Duma'nın talebi üzerine Türkistan genel valisi idaresinin hazırladığı rapor (11-13 Ocak 1917).
- UzRMDA 1-1/31/1100, s. 188-202; Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916); UzRMDA 1-1/31/1100, s. 270; A. Kerenski'nin konuşmasının steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).
- Askeri idarenin tehlikesiz olarak kabul ettiği bu sistem, görece pek yaygın değildi, UzRMDA 1-1/31/1100 s. 191-191. Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916).
- Grigori Broido, "Materialy po istorii vosstaniia Kirghiz v 1916 godu [1916 Kırgız isyanının tarihi ile ilgili belgeler]", *Novyi Vostok*, vol. 6, 1924, s. 154-155.
- A. Kuropatkin Türkistan'ın fethine katılmıştı. Savaş Bakanlığı yaptıktan (1898-1905) ve I. Dünya Savaşı sırasında pek çok cephede savaştıktan sonra, 1916 isyanlarını bastırmak üzere Temmuz 1916'da Türkistan'a vali olarak atanmıştı.
- Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916...", a.g.e., s. 46.
- Yerli idarede düşük bir rütbe.
- "Bey" unvanına yakın olan bu terim, imparatorluk otoritesine boyun eğmeyen kabile şefleri için kullanılıyordu.
- Yaklaşık 2000 hektar. E. Sokol, *The Revolt of 1916...*, a.g.e., s. 155.
- UzRMDA 1-1/31/1100 s. 288-291; A. Kerenski'nin Duma'da yaptığı konuşma (13 Aralık 1916).
- Cihad terimi o dönemde kullanılmıyordu. Bu terimin (türevi olan mücahid sözcüğü ile birlikte) Enver Paşa'nın Orta Asya'ya gelişiyle ortaya çıktığı tahmin ediliyor. Rus kaynakları -örneğin GPU/OGPU raporları- yine yerli ifadeye yer vermeden avtahtenata veına

- (sözcük anlamıyla "kutsal savaş") deyimini kullanıyor.
- Fetihten sonra ilk kez bu tarihte Rus otoriteleri bir garnizon saldırsının hedefi olmuştu. Saldırı yaklaşık bin kişilik bir garnizon (Kıpçak, Kırgız, Sart kökenli) başına geçen Türkistan'da popüler Nakşibendi Şeyhi Madali (Muhammed Ali Kalfa ya da Dükçü İsan) liderliğinde düzenlenmişti. Ekonomik durumun yol açtığı memnuniyetsizlik ve dini bakımdan hakın moralinin bozulmuş olması saldırıya tetiklemişti.
- UzRMDA 1-1/31/1100, s. 200; Türkistan genel valisinin raporu (11-13 Ocak 1916).
- UzRMDA 1-1/31/1100, s. 284-288; A. Kerenski'nin konuşmasının steno edilmiş metni (13 Aralık 1916).
- G. Broido, "Materialy po istorii vosstaniia Kirghiz...", a.g.e.
- Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii...*, a.g.e., s. 77.
- Bunların yayılması otoriteleri endişelendiriyor, herhangi bir müdahaleye bulamıyorlardı. Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", a.g.e., s. 58-59, 63.
- Fransız tarihçi Nicolas Werth, her türlü ağırlığa bagırsan (yağmalama, tecavüz, adam öldürme) silahlı Rus asker kaçakları ile ilgili benzer bir olguyu vurgular. Bkz. N. Werth, "La société et la guerre...", a.g.e., s. 197.
- E. Sokol, *The Revolt of 1916...*, a.g.e., s. 154.
- A. Kuropatkin'in günlüğü, Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii...*, a.g.e., s. 313-314.
- Trans Hazar bölgesinde isyanlar, A. Kuropatkin'in Tekeler'i cephe gerisi hizmetlerinde değil, savaş esirlerine muhafazik etme ve demiryollarını koruma gibi işlerde kullanma yolundaki kararı sayesinde önüne geçildi. Bu uygulamalar, söz konusu toplulukların "savaşı ortasına" hitap ediyordu. İran sınırında yaşayan Yomutlar ise savaşa katılmayı kabul etmediler ve aralarından pek çok erkek İran sınırının ötesine kaçtı. Bkz. A. Kuropatkin'in günlüğü, P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", a.g.e., s. 41.
- Pavel Kovalev, *Tyazhe raboçty Turkestan v gody pervaio mirovoi vojny [Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan emele taburları]*, Taşkent, 1957.
- Vekil Dehalarov'un Duma'da yaptığı konuşma, UzRMDA 1-1/31/1100, s. 313-314.
- Bkz. Resmi raporlarda verilen rakamları aktaran P. Galuzo'nun önsözü, "Vosstanie 1916 goda...", a.g.e., s. 41.
- A. Kuropatkin'in 11. Çar II. Nikolay'a gönderdiği rapor, II, a.k., s. 85-86.
- Kh. Tursunov, *Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii...*, a.g.e., s. 315.
- P. Galuzo, "Vosstanie 1916 goda...", a.g.e.